

ה מ ש י ח

צדיק או בעל תשובה

ב. ש. רוזנצווייג

לעילוי נשמת הילד
מיכאל זל בן ברוך ישעיהו ושרה יבלחטא

שני משיחים עתידים לגאול את ישראל: משיח בן יוסף ומשיח בן דוד. דיונים רבים ישנם בתפקידו של כל אחד מהם. כאן ישנו ניסיון לדון באופיים האישי וביחסם עם ה'. הטענה היא שבמשיח העיקרי - בן דוד - מתגלמת דמותו של בעל התשובה דווקא.

הקדמה

במאמר המנסה לעמוד על דמותו של המשיח עולות ארבע שאלות: ראשית, מה הטעם בניסיונות העמומים לגשש את אופיו? שנית - האם ישנם לנו הכלים לענות לשאלה כזו? שלישית - מה הרלוונטיות של הדיון הזה, במה הוא מעניין? ורביעית - האם המשיח הוא בכלל אישיות שיש לדון באופייה, או שמא הוא איננו כי אם שמו של מהלך, שמה של תקופה.

נקודה אחת חרוזת תשובות לכל השאלות הללו: אין הדיון במאמר זה עוסק במשיח חיזוני, שהקשר היחיד להווייתו הוא הצפייה שיבוא. יש כאן דיון בשאלות הקיומיות של בן דורנו, בהבנת אופיו המיוחד כבן לדור של משיח. ה'משיח' אינו נתפש כאן כאישיות ספציפית גרידא (אף שהוא כודאי גם כזה), אלא כאופי הכללי של דורו, המתבטא באופיים של הפרטים בו.

כדי לתת מצע מניח את הדעת להשלכה נועזת זו (של אופי העם כמבטא ומגלה את אופיו של המשיח), נשתמש פה ברעיון החסידי אודות 'ניצוץ-משיח' החבוי בכל אחד מישראל¹. ניצוצות נשמת המשיח, טוענת החסידות, מפוזרים בנשמות הפרטיות של אישי ישראל, והדלקתם וצירופם לאבוקה אחת, הם שיגלו את נשמת המשיח הכללי בפועל. מדובר פה, אם כן, בניסיון ניתוח של אותה נקודה, של אותה ניצוץ משיח שישנו בכל אחד ואחד מאיתנו. יתירה מזו: על אף שיונק הרעיון המובא כאן מכל חלקי התורה, הולדתו ונביעתו באה דווקא מן ההזדהות האישית והכללית של דורנו. יודעים אנו את הזדהות

¹ הרעיון מופיע פעמים רבות בספרות החסידית. לדוגמא: מלכות ישראל ז עמוד קג

של בן-דורנו עם דמות ה'בעל-תשובה' - הזדהות המעוגנת בספרים, כמובן, ומתאימה לרוח התורה², ומבקשים אנו לשזור אותה במהלך רצוף ומבוסס.

פרק א. מלך ישראל

המשיח! תקוות הדורות, חלום האנושות וישועת עולמים מתרקמים באישיות הזאת, הפלאית, שעתידי להופיע. פנים רבות מצוירות לו כבר, למשיח העתידי: פנים לאומיות-ישראליות ופנים אוניברסליות, פנים מדיניות ופנים אומנותיות, פנים הלכתיות ופנים אגדתיות, ומעל ומעבר לכל אלו (וגם המקור והשורש להם) פני א-להים ופני אדם. ואל פנים אלו מועדות פנינו.

בראש ובראשונה, הן מבחינה הלכתית והן בפנימיות - על-פי תורת הסוד, המשיח הוא מלך - "המלך המשיח". ככזה ניצב המשיח בצומת המתוח ביותר (וממילא גם הפורה ביותר בפרוטנציאל) בין ה' וישראל, ובמבט כללי יותר בין ה' והבריאה. מלך ישראל האמיתי הוא האישיות הנושאת על גבה את הפרדוקס הנצחי והבלתי אפשרי של התנשאות אנושית עם כפיפות קומה והכנעה כלפי המלך האמיתי - ה' יתברך. נקדים לכאור את המורכבות הזו:

המלכות - דומה שהיהדות התחבטה בשאלתה מן הופעתה. המלך הראשון בתורה - נמרוד - נתקף בחריפות על-ידי חז"ל כמי שמרד במלכות שמים ובצעם עמידתו כמלך הציב לה אלטרנטיבה - מלכות האדם³. (אין הסבר אחר - לבד משמו "נמרוד" - להוקעתו הטוטאלית ולשליטתו. בפשט הפסוקים מצטיירת דמותו של נמרוד דווקא כדמות חיובית: "הוא החל להיות גבור ציד לפני ה'... על כן יאמר כנמרוד גבור ציד לפני ה'⁴".) לאחר מכן, במלכי אדם - שמלכו "לפני מלך לבני ישראל"⁵ - רואה תורת החסידות⁶ ניסיונות כושלים לביסוס המלוכה, שלא הצליחו לעמוד באיון העדין שדורשת המלכות - כהופעה בוסית של מלכות-ישראל. הם נעמדו בזה אחר זה וצעקו "אנא אמלוך", אני הריבון ולא ה', ולכן נפלו - מתו בלי להשאיר שושלות מלוכה. בכך מוסברת העקביות והרציפות שבין "וימלך" ל"וימות" בספורם.

גם בספר דברים, כשעניין המלוכה הופך מצווה, מודגשת שניות: מצד אחד - "שום תשים עליך מלך", ומיד בא הצד השני, האזהרה מפני הנפילה האורבת - "לבלתי רום

² אולי כאן המקום להביא את המקורות למאמר, שאינם מקור לשום רעיון פרטי במאמר, אך יסודות הם ותשתית לרעיונו הכללי: בראש, כמובן, אמרת חז"ל: "במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד" (ברכות לד ע"ב). שנית, מאמר הזוהר: "אתי משיח לאתבא לצדיקא בתיובתא" - משיח בא להשיב את הצדיקים בתשובה (זהר בהעלותך קג).

³ בכל המדרשים המופיעים אודותיו במדרש רבה פרשה לו סעיפים ב-ד, ובמקומות רבים בתלמוד כגון מגילה יא ע"א.

⁴ בראשית י ח

⁵ בראשית לו לא

⁶ סיפורם בגרסה התנכית שלו מופיע בספר בראשית פרק לו פסוקים לא-לט. בספרות החסידית ממלאת ההתבוננות בנושא זה עמודים רבים ובספרים רבים. לדוגמה: 'מאמר השפלות והשמחה' לרבי אייזיק הלוי אפשטיין מהומיל עמ' ח ואילך (מהדורת תשנ"ו).

לבבו!⁷ וכשמגיעים הדברים לידי יישום הפרדוקס מתעצם. שמואל הנביא מטיח בעם בשם ה', שלא בו - בשמואל - בלבד הם מואסים בשאול להם מלך, כי אם בה', "כי אותי מאסו ממלוך עליהם"⁸.

לא רחוק לומר שהתנ"ך מבקש ללמדנו נקודה זו גופא: רק מי שמבין את עומק הבעייתיות שבמלכות האדם, רק מי שמכיל את הסתירה הבלתי-ניתנת-לגישור, של התנשאות הכרחית עם שפלות פנימית מקשיבה - רק הוא ראוי למלוכה.

כי אכן סתירה כאן: תפקידה של המלכות להיות גג למדינה, הזווית העליונה והחותמת של פירמידת החיים הפנימיים בה. חשובות וחיוניות הן הערצת המלך והיראה מפניו, לבניין נכון ויציב של המדינה. רק הטוטאליות המלכותית יכולה להשכין שלום ושקט בתוך המדינה, לשלול מצב ש"איש את רעהו חיים בלעו"⁹ - מחד, ולהוציאה למלחמות ומשימות בתנופה ובנחישות - מאידך. "שום תשים עליך מלך - שתהא אימתו עליך"¹⁰. מורא מלך וכבודו הינם מצווה ממש כמורא-שמים וכבוד ה'.

מה נקל, אפוא, לפסגה אנושית כזו ליפול ולהחשיב את עצמה כפסגה אבסלוטית, מוחלטת, ולשכוח את היותה שלב, תשתית, למטרה העליונה - מלכות ה'.

על המלכות המתוקנת - העתידה להתגלות בשלמות על-ידי המלך המשיח - לכלכל בתבונה את האיזון העדין של אוטונומיה אנושית, בתוך מלכות ה' החובקת כל. לדעת להיות לא רק צמרת-שיא, אלא - ובעיקר - צוהר ופתח לפגישה עם מה שלמעלה ממנה, מלך ישראל וגואלו שבשמים.

מתוך הבנת המתח הזה, מסקרן אופן ההתמודדות של המשיח איתו, מסקרנת הצורה בה הוא מכלכל את שני הקצוות האלה "והיו לאחדים בידו"¹¹.

פרק ב. צדיק ובעל תשובה

שתי גישות עקרוניות יכולות לחבוק בהצלחה את מלוא משימת המלכות: גישת ה'בעל-תשובה' וגישת הצדיק. בשתיהן מדובר על מלך שהצטיינותו בראש ובראשונה, איננה אסטרטגית או פוליטית, כי אם קירבה לה'. רק מלך שנבחר על-פי הצטיינות כזאת מסוגל באישיותו להיות ממוצע המחבר בין ישראל ואביהם שבשמיים, ולא אוטם ועורל ביניהם, חלילה.

על אף נקודה זוהי, שונות הגישות של הצדיק ושל בעל התשובה בסוגיה זו, מן הקצה אל הקצה.

ראשית, מהו 'צדיק' ומהו 'בעל תשובה'?

⁷ דברים יז טו, כ

⁸ שמואל-א ח ז

⁹ אבות פרק ג משנה ב

¹⁰ מסכת סנהדרין דף כ עמוד ב

¹¹ על-פי יחזקאל לז יז

שמא תאמר: אין בין זה לזה כלום, אלא שהצדיק זכה ולא עבר על אחת מכל מצוות ה' אשר לא תעשינה, ואינו זקוק לתשובה, ואפשרות התשובה ניתנה למי שחטא, חלילה, שישוב גם הוא ויעשה צדיק, והעיקר היה ונשאר להיות צדיק? באה תורת החסידות ומלמדת שישנן שתי דרכים שונות בעבודת ה', שתי דרכים שנסללו מלכתחילה ל"טיפוסים" שונים, דרך הצדיק ודרך התשובה. הדברים מגיעים לידי כך, שעדיפה לפעמים עבודת התשובה מלכתחילה, על פני עבודת הצדיק. נביא כאן לשם דוגמא מדבריו של הרב קוק בעניין זה:

כשארם רוצה להיות דווקא צדיק גמור, קשה לו להיות בעל תשובה. על כן ראוי לו לאדם, שתמיד ישם אל ליבו את השאיפה להיות בעל תשובה שקוע ברעיון התשובה ושואף להתגשמותה המעשית, ואז תוכל התשובה להרים אותו למעלה, עד מידת צדיקים גמורים, ולמעלה מזה.

אורות התשובה ד' לז

הצדיק הוא "שגיר" של ה' בעולם¹². הוא לא מרבה לחטוא וליפול, והקשר המרכזי שלו לחטא הוא קשר של מתקן בלבד. פניו של הצדיק מופנות למטה אל 'העם', ודווקא חבל הטבור שלו, יניקתו, באה מלמעלה. כשליחו של ה' הוא נעמד מול העם, ותפקידו לעוררם לתשובה ותיקון (כמובן, כדרכה של תוכחת אמת, עיקרה בדוגמא אישית למופת, ורק שוליה ונובלותיה מפורשות וגלויות כתוכחה, לאמר "שובו מדרככם הרעה").

כ"שגיר" גלויים לפניו גם 'שבילי דרקי', והוא לא נמנע להכניס אותם לשיקוליו ולדרכיו. הוא פועל עם א-ל, ובשל ענוותו ו'ביטולו', הוא נעשה "שקוף" לדבר ה'.

מצור מחצב גבוה זה, באה לו לצדיק תכונתו הבולטת (והמסגירה) - בטחונו העצמי. אין זה בטחונו של הגאה הנבל האומר בליבו אין א-להים, זהו בטחון אמיתי של מי ששותף עם ה' בסוד הנהגת העולם, ויודע להיכן הוא חותר.

לעומתו, דמותו של בעל התשובה, היא דמות הפכית¹³. רגליו טבועות עמוק ב"בוץ" החטא, ורק פנים לו, עורגות, כוספות ומתגעגעות אל על. הזדהותו הראשית היא דווקא עם 'התחתונים', דווקא עם סיבוכיו וכישלונותיו של העולם הזה, ובשמו, ומתוכו, הוא מבקש את פני ה'. צמאה לך נפשי, כמה לך בשרי, בארץ ציה ועיף בלי מים¹⁴.

החטא היסודי שממנו שב בעל התשובה, משאיר אותו בעיני עצמו כשפל וכמאוס תמיד. מכיר הוא באחריותו על כישלונו בפרט, ועל כישלונות-העולם בכלל, ומתוך כך נעמד הוא תמיד מול ה' מבויש ונזוף. ומה שנאדר בכל תכונותיו של בעל התשובה, ושובה בו, שאין הוא מואס במיקום הלא-נוח הזה מול ה', שאין הוא מצפה לרגע בו ייטול ממנו ה' את רשעתו ואז יישאר הוא סוף סוף נקי מכל מום, להפך, רוצה הוא להיות 'שב' כל

¹² אופיו של הצדיק, כפי שהוא מצוייר כאן, מבוסס על דמותו של יוסף כפי שתבואר להלן, וכן גם על הפסוקים בספר ישעיהו פרק י המתארים את דמותו של... המשיח! "ושפט בצדק דלים, והוכיח במישור לענוי ארץ, והכה ארץ כשכט פיו, וברוח שפתיו ימית רשע". כאן המקום לסייג את הטענה שאנו מנסים לטעון - שהמשיח זהה באופיו לבעל התשובה - ולהבהיר שזוהי זווית התבוננות אחת, שאינה מקיפה את דמותו של המשיח כולה. נקודה זו מבוארת קצת בפרק "מי בראש?" שם הבהרנו שדמות המשיח כוללת בתוכה הן מהצדיק והן מבעל התשובה.

¹³ קלסתרו של בעל התשובה המצוייר פה, בנוי בעיקר על דמותו של דוד כפי שתואר להלן, ובפרט על התייחסותה של החסידות לדמות זו. לדוגמא: כתר שם טוב אות קצא ואילך.

¹⁴ תהילים סג ב

חייו, שם הוא אל ליבו תמיד רק את השאיפה להיות בעל תשובה¹⁵. חטאו, ושפלותו כזולת לה, מתייצבים מול עיניו כל חייו.

הצדיק, אם כן הוא 'שלוחא דרחמנא', ותורת ה' שגורה בשפתיו, ובעל התשובה הוא שליח ציבור, ותפילת הרבים רוחשת בליבו.

שתי גישות אלו מהוות מושב נכון לבעיה שהצבנו למלכות, משום שבשתיהן ישנו צוהר כלפי מעלה אל דבר ה'. אצל הצדיק מקום הצוהר, בצידה שהוא נושא עימו מ'מקור חוצב', ואצל ה'בעל-תשובה', בפניו השבות והצמאות אל אביו שבשמים.

הצדיק מבין ומפנים את כבוד המלכים שרוחש לו העם ככבוד-ה', ומשייך אותו לאותו החלק שבו שווה עם ה'. אין הפנמת הכבוד גורמת לו פנייה וסטייה מן ה', אדרבה ראוי לו הכבוד בתודעתו, רק מפני שהוא נושא משאו ויושב על כיסאו של ה' - 'וישב שלמה על כסא ה' למלך'¹⁶.

ובעל התשובה, בדרכו שזכרנו, זר ונמאס הכבוד בעיניו והרי הוא לו כמשא, משא-מלך, שצריך הוא לשאת במסירות-נפש בתוקף תפקידו כל ימי חייו. בהיותו זולת קטן ושפל לה' אין ראוי הכבוד לו כלל מצד עצמו, בעיני עצמו הוא תולעת ולא איש, רק למען הממלכה הוא נושא את הכבוד ואת ההערצה שרוחשים לו.

בוחר הוא המלך בעל התשובה את העתים, מוצא הוא שעת כושר להשיל מעליו את מעטה הכבוד הכפוי עליו תדיר, למען ידעו "אמהות עבדיו"¹⁷ למי ראוי הכבוד באמת, מיהו 'מלך-הכבוד'¹⁸ האמיתי. שעה שכזו נכבדת היא למלך ישראל, מגלה הוא בה כי בעיני עצמו שפל האנשים הוא.

פרק ג. יוסף

שני שבטים ברך יעקב במלוכה: יוסף ויהודה. אמנם ברכת יוסף אינה משתמשת בלשון מלכות במפורש, אך מכללה אתה למד שבכך מדובר. "ותשב באיתן קשתו, ויפוזו זרועי ידיו, מידי אביר יעקב, משם רועה"¹⁹ אכן ישראל... תהינה לראש יוסף, ולקדקוד נזיר אחיו"²⁰. ואכן זכה יוסף למלוכה. ראשון לאחיו ועוד בחיי אביו, היה יוסף משנה למלך מצרים. במלכותו ניכרת מידת הצדיק²¹, והיא באה לידי ביטוי קיצוני וכולט:

עוד לפני היותו מלך, כובש לעצמו יוסף את כינויו הנצחי - 'יוסף הצדיק' - בניסיון אשת פוטיפר. על-פי פשוטו של מקרא, אף לא עלתה בדעתו של יוסף מחשבת חטא. הוא עומד בניסיון בארץ נוכריה, כשהסיכוי שלו לחזור אל אביו ואל אחיו נראה בשלב זה אפסי. למה לו? מדוע לא יסתער על ה"ראש טוב" החופשי והפרוץ של מצרים, ארץ התענוגות, בצהלה? מדוע לא ישמע לעצתה של אשת פוטיפר ויזכה לכבוד ולאהדה? אין

¹⁵ כדברי הרב קוק באורות התשובה שהבאנו קודם.

¹⁶ דברי הימים-א כט ג

¹⁷ שמואל-ב ו כ, כב

¹⁸ תהילים כד ח

¹⁹ רש"י: "לשון מלכות!"

²⁰ בראשית מט כד

²¹ חלוקה זו המובאת להלן, המזהה את יוסף הצדיק, ואת יהודה כבעל תשובה, והמתייחסת כך גם למשיח בן יוסף ומשיח בן דוד, מקורה בשפת אמת, בפרושו לפרשת ויגש (בכמה מן הקטעים).

זו כי אם גאולת הנפש בתוך גלות הגוף. על אף שגלה יוסף, לא גלתה עימו תודעתו. לא איבד יוסף, בתוך מימיה העכורים של מצרים, את הנקיות של בית אבא, את ריח גן-עדן של העליונים. הרגליים אמנם כבוץ ישמעאל - "אורחת ישמעאלים", אבל הריח, ריח בשמים - "נושאים נכאת וצרי ולט"²².

בעמידתו זו בניסיון, כמו בהתייצבותו בבית האסורים ניכרת ביוסף היטב הנאמנות למוצאו-מולדתו, הוא מבהיר כי הן הן הגורמות להתנהגותו המיוחדת והמעוררת התפעלות: "ראו הביא לנו איש עברי..."²³, "כי גנב גנבתי מארץ העברים"²⁴. על אלה שבחיהו חז"ל ואמרו: "יוסף הודה בארצו, לפיכך נקבר בארצו"²⁵. הנאמנות הזו, הזיכרון הזה מעידים על איש צדיק, שאיננו גולה גם בארץ גלותו.

הדרך בה בוחר יוסף לתקן את אחיו על חטאם, הינה דרך שהולמת רק צדיק גמור. יוסף מתנכר להם ובמכוון גורם להם צער, כידיעה ברורה שזה נדרש לתיקונם, יתרה מזו, יוסף מצער גם את אביו בשלוש דרכים: א. בכך שהוא לא מודיע לו שהוא חי, ומוסיף על אביו ימים רבים, ב. בכך שהוא אוסר את שמעון, ג. בכך שהוא מבקש להביא את בנימין. יוסף מוציא מפי אביו את המילים הנוראות: "אותי שיכלתם, יוסף איננו ושמעון איננו ואת בנימין תיקחו עלי היו כולנה"²⁶. "ואני כאשר שכולתי שכלתי"²⁷. לקחת את מלא האחריות על צער ועגמת נפש שכאלו יכול רק מי שנהירין לו שבילי התיקון של מעלה, והוא יודע למעלה מכל ספק שהתשובה השלמה של אחיו תלויה בהם.

גם בדרך ההנהגה של יוסף עם פרעה את מצרים מודגשים קווי הצדיק. עוד לפני בואו אל פרעה, כשהוא פותר את חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים, הוא עומד מאחורי הפתרון במלא האחריות ואף שואל על-פיו, בקשה משר המשקים²⁸ (תוך כדי דיבור "מסגיר" יוסף את האחדות-עד-כדי-זהות, שלו עם ה': "לא-להים פתרונים, ספרו נא לי"²⁹). כיצא בזה עומד יוסף במלוא האחריות אחורי פתרונו לפרעה, ותוך כדי דיבור הוא יועץ לו עצה על-פי הפתרון³⁰. ודאות כזו, ביטחון עצמי כזה מתאימים רק לצדיק הגמור³¹.

ובהנהגת מצרים: בלעדי יוסף לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל ארץ מצרים³². יוסף קונה את כל אדמת מצרים לפרעה³³, ומושל בה שלטון מונרכי קיצוני. שוב, ראויה הנהגה כזו למי שסומך על עצמו לחלוטין - הצדיק.

²² בראשית לז כה

²³ בראשית לט יד

²⁴ שם מ יד

²⁵ דברים רבה ב ע"ב - "אמר משה לפניו: רבש"ע, עצמותיו של משה נכנסות לארץ, ואני איני נכנס? ! א"ל הקב"ה: מי שהודה בארצו נקבר בארצו. יוסף הודה בארצו, מנין? גבירתו אומרת: 'ראו הביא לנו איש עברי' ולא כפר, אלא 'גנוב גנבתי מארץ העברים' את שלא הודית בארצך - כיצד? בנות יתרו אומרות 'איש מצרי הצילנו' והוא שומע ושוחק - לפיכך לא נקבר בארצו".

²⁶ שם מב לו

²⁷ שם מג יד

²⁸ "כי אם זכרתי אתך כאשר ייטב לך..." (בראשית מ יד)

²⁹ שם מ ח

³⁰ "ועתה ירא פרעה איש חכם ונבון וישיתו על ארץ מצרים..." (שם מא לג)

³¹ "כך היתה מהותו של יוסף: מפני רוממות עניינו וחכמתו, היה ראוי להתגאות על זולתו". שם משמואל פרשת אמור תרפ"א עמ' שלב

³² שם מא מד

³³ שם מז כ

פרק ד. יהודה

בה בעת, יהודה, בחיר השבטים, שמבחינה פיזית לא גלה, מתבלבל וחוטא כאותו חטא עצמו שיוסף נשמר ממנו - "יורד יהודה"³⁴. יהודה שוגה בתמר בשתיים: א. הוא לא נותן אותה לשלה לאישה. ב. בדרך תימנה, על אם הדרך הוא נכשל בה בחושבו אותה לקדשה. ולאחר שלושה חודשים, כמעט שהוא חוטא בה בשלישית, בהוציאו אותה לשרפה. "היא מוצאת, והיא שלחה אל חמיה לאמור: לאיש אשר אלה לו אנוכי הרה, ותאמר הכר נא למי החותמת והפתילים והמטה האלה? ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני, כי על כן לא נתתה לשלה בני"³⁵. שמו של יהודה נשמר לו - בין אחיו, על אבני החושן - דווקא בשל הודאתו, "יהודה הודה ולא בוש"³⁶.

ולאחר עשרה דורות, חוטא שוב בן-בנו כאותו החטא. דוד המלך, שבהגינות, ביושר וביראת השמים שבמלכותו מופת הוא למלכים כולם - "ישר כדוד"³⁷ - נכשל בכת-שבע (אמנם אמרו חז"ל: "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה"³⁸, אך 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' - ישנה משמעות מכריעה לצורה בה נכתב הסיפור בנביא). כסכו, מתאפיינת הצטיינותו דווקא בכך שברגע הקריטי הוא יודע להודות ולקרוא חטאתי לה"³⁹. זוהי בדיוק הצטיינותו של בעל התשובה: להודות ולשוב.

יהודה וזרעו מתאפיינים, אם כן, בחן ובשפלות של בעל התשובה: החן של הנבוך והמבולבל שמיד כשהוא נתפש בקלקלתו הוא שב. אין כאן הביטחון העצמי של יוסף, אין כאן הנקיות המוחלטת מרכב, אבל יש כאן חרטה ותשובה וקבלה שבלב לשוב. מעמדה זו נובעים ומונעמים זמירות ישראל שבספר תהילים, ובהם כמיהותיו, צימאונו וכוספו של מי שהתרחק וחפץ לחזור, של מי שבעיניו הוא שפל כתולעת וכחרפת האדם, בהיותו חוטא. אין תשובתם של יהודה ודוד מכהה במאומה את שפלותם מול ה', ואת היותם בעיני עצמם חוטאים - "וחטאתי נגדי תמיד"⁴⁰, גם אחרי התשובה משוך עליהם חוט החסד של הענווה והשפלות, "והייתי שפל בעיני"⁴¹.

פרק ה. מי בראש?

כאיזו דרך יבחר המשיח - המלך השלם - להינצל ממוקשי המלכות ונפילותיה? בדרכו של הצדיק המפנים את הכבוד וההערצה שרוחשים לו מפני שראויים הם למי שנושא בליבו ובתורתו את אור ה' - בשל יוסף המורכב במרכבת המשנה ואשר צועקים לפניו 'אברך' וניחא ליה⁴²? או בדרכו של בעל התשובה שהכבוד וההערצה זרים לו, אינם

³⁴ שם לח א

³⁵ בראשית לח כו

³⁶ סוטה דף ז ע"ב

³⁷ תואר שכיח בספר מלכים המציין מלך צדיק. לדוגמא: מלכים-ב יח ג

³⁸ שבת דף נו ע"א

³⁹ שמואל-ב יב יג

⁴⁰ תהילים נא ה

⁴¹ שמואל-ב ו כב

⁴² "וילבש אותו בגדי שש, וישם רביד זהב על צווארו, וירכב אותו במרכבת המשנה אשר לו ויקראו לפניו אברך, ונתון אתו על כל ארץ מצרים" (בראשית מא מג).

ראויים לו, לחוטא שכמותו, והוא מחפש שעת כושר להשילם מעליו ו"להיגלות לעיני אמהות עבדיו כהגלות נגלות אחד הריקים"⁴³?

הצגת השאלה באופן שכזה, יש בה כבר החטאה של התשובה האמיתית. הלא ברור הדבר שמלך ישראל השלם, המיוחל, מוכרח לכלול ריבוי פנים ושיטות. עצם השם 'מלך' מרמז וכולל בתוכו משהו מן ההתכללות, מכשירוניתיו החיוניים והראשוניים של המלך הוא הכשרון "ללכת כנגד רוחו של כל אחד ואחד"⁴⁴ - לכלול הרבה רוחות ושיטות. ברור אם כן שהמשיח - המלך שיביא את משימת המלכות לשלמותה - מצוין יהיה בתכונה זו של התכללות. ובעניינינו, ברור שלא יזניח המשיח אחת מן הדרכים שזכרנו - של הצדיק ושל בעל התשובה - מה עוד שלכל אחת מהן שמור יתרונה וחינה המיוחד. שתי הגישות האלו מוכרחות לעטר את המשיח כעיסורי-מלך, והן מהוות בעצם שתי פנים באישיותו.

ההתכללות ההכרחית הזו באה לידי ביטוי כבר בדברי חז"ל המדברים בשני משיחים: בן יוסף ובן דוד⁴⁵. חז"ל מדברים על שני מלכים העתידים להיות שותפים במהלך גאולת ישראל: אחד ככובש ועושה מלחמות (עד שנהרג בהם, כדלקמן), ואחד כמשלים ומביא את הגאולה אל היעדים הרוחניים שמעבר להישגי הכיבוש והטריטוריה. עוד קודם שמבינים אנו את מהות החלוקה הזו, בולטת לעינינו הקבלתה עם הגישות שביארנו: גם פה מדובר בשני השבטים המולכים - יוסף ויהודה, וכאן הם מעטרים את שמו של המשיח.

אולם, על אף ההסתייגות שהצגנו קודם מן השאלה הראשונה - האם יהיה המשיח צדיק או בעל תשובה - יש לה מקום והיא חשובה, לא כשאלה "כמי יהיה המשיח?" אלא כשאלה אלו צדיקים יהיו הבולטים והמשמעותיים באישיותו? כי הלא גם באיש גיבור מתגלות לעתים תכונות של רכות אלא שאין הם העיקר באישיותו, וכן גם כאן יש לברר: מתוך ריבוי תכונותיו ורוחב רוחו של המשיח, איזו היא התכונה המתבלטת שהשנייה נעשית טפלה לה.

דומני שגם כאן ישנה תשובה מרומזת בדברי חז"ל, אמנם כאן היא לא מפורשת והיא טמונה ומוצנעת באמנות בתוך מדרש שנראה סתמי:

אמר רבי ר' אבא... תפשו הקב"ה לירבעם בבגדו ואמר לו: חזור בך, ואני ואתה ובן יש נמייל בנן ערן. אמר לו: מי בראש?... בן-יש בראש... אי הכי לא בעינא⁴⁶.

סנהדרין קב ע"א

זוכרים אנו מי הוא ירבעם מלך ישראל הראשון, שייסד את ממלכתו בצווי הנביא - אחיה השילוני - ובהוראת ה', ואחר כך חטא והחטיא את ישראל עד כדי כך ששמו נזכר בין שלושת המלכים שאין להם חלק לעולם הבא⁴⁷. הופעתו של ירבעם וצמיחתו, כפי שהן מובאות בתנ"ך, מזכירות מאד את אבי אביו - יוסף:

⁴³ שמואל-ב ו כ

⁴⁴ רש"י במדבר כז יח

⁴⁵ סוכה נב ע"א

⁴⁶ "אי הכי לא בעינא" = אם כך איני רוצה (לחזור בי מדרכי הרעה).

⁴⁷ סנהדרין צ ע"א

וירא אדוניו כי ה' איתו וכל אשר
הוא עושה ה' מצליח בידו...
ויפקידהו על ביתו וכל יש לו נתן
בידו.

בראשית לט ד-ה

והאיש ירבעם גיבור וזיל, וירא
שלמה את הנהר כי עושה
מלאכה הוא ויפקד אותו לכל סבל
בית יוסף.

מלכים א יא כח

ירבעם הוא המלך הראשון מבית יוסף שמולך על ישראל (יוסף לא מלך על עם ישראל אלא על מצרים, וגם לא היה מלך אלא משנה למלך). גם הוא, בסבו, טיפוס 'מוצלח', והגם שמדובר כאן בנפילה, ניכר שזוהי נפילה של טיפוס הצדיק⁴⁸. ראשית, כמבואר במדרש הנ"ל, אין הוא יודע להודות ולשוב ברגע שבו ה' קורא לו - אין הוא בעל תשובה, אבל יש גם ראייה חיובית לכך מן השלב שלפני החטא - הוא "גיבור חיל" ו"עושה מלאכה", הוא יודע מה הוא רוצה, ואינו מתבלבל. גם החטא נעשה אצלו מתוך שיקול דעת של ביסוס ממלכתו, ולא מתוך מעידה חד פעמית ובלתי נשלטת. "ויאמר ירבעם אל ליבו: עתה תשוב הממלכה לבית דוד. אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים, ושב לב העם הזה... והרגוני... ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב..."⁴⁹.

מהיכן למדו חז"ל שהתשובה שענה ה' על השאלה "מי בראש?" היתה "בן ישי בראש!"? נראה שהם למדו זאת מפסוק מפורש בספר יחזקאל. בפרק לו מנבא יחזקאל את איחוד שני הפנים בעם ישראל, את איחוד יהודה ויוסף.

ואתה בן אדם, קחזו לך עץ אזור וכתוב עליו ליהודה ולבני ישראל וזבריו, ולקחזו עץ אזור וכתוב עליו ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל וזבריו. וקרבו אותם אזור אל אזור לך לעץ אזור, והיו לאזורים בידך. וכאשר יאמרו אליך בני עמך לאמור הלא תגיד לנו מה אלה לך. דבר אליהם כה אמר ה' א-להים, הנה אני לוקח את עץ יוסף אשר ביד אפרים, ושבטי ישראל וזבריו, ונתתי אותם עליו את עץ יהודה ועשיתים לעץ אזור והיו אזור בידו. ודבר אליהם, כה אמר ה' א-להים, הנה אני לוקח את בני ישראל מבין הגוים אשר הלכו שם וקבלתי אותם מסביב והבאתי אותם אל אדמתם. ועשיתי אותם לגוי אזור בארץ בהרי ישראל ומלך אזור יהיה לכולם למלך, ולא יהיו עוד לשני גוים ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד... וטהרתי אותם והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלהים. ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אזור יהיה לכולם... וישבו על הארץ... המה ובניהם ובני בניהם עד עולם, ודוד עבדי ושיא להם לעולם. וכרתי להם ברית שלום, ברית עולם יהיה אותם... ונתתי את מקדשי בתוכם לעולם. והיה

⁴⁸ "וכמו ששמעתי דהוא (ירבעם) היה נקי מתאוות ולא ראה קרי מימיו... דעל כן נקרא איש אפרתי" (תקנת השבין לר' צדוק הכהן מלובלין, סימן ו אות פב עמ' 86 מהדורת בית אל). ברור עמוק על מקומה של הנפילה אצל טיפוס הצדיק, מברר רבי צדוק בספר צדקת הצדיק קיז ובתקנת השבים סימן י אות לא (עמ' 129 מהדורת בית אל). תורף דבריו: "ויוסף הצדיק שומר הברית היה צריך ברורים בעניין הכעס והרציחה... והם יצרא דעבודת זרה שנמשך מורעו בירבעם...", עיני שם.

⁴⁹ מלכים א יב כו-כח

משכני עַל־יהם והייתי להם לא-להים, והמה יהיו לי לְעַם. וידעו הגוים, כי
אני ה' מקדש את ישראל, בהיות מקדשי בתוכם לְעוֹלָם.

יחזקאל לו טו-כז

מסכים הנביא שיש להפוך את שני העצים ולכוללם בעץ אחד, ממלכת ישראל שלימה, ברם הנהגת העץ, נשיאותו, מלכותו - אומר הנביא - נתונים ל"דוד עבדי". המשיח העיקרי והחשוב, המלך לעולם ועד, שעל כיסאו לא ישב זר, הוא המלך מבית דוד. תפקידו של ה'משיח בן יוסף' בגאולה מצטמצם ומתמצה בתפקידו ככובש ומצביא, ולמשיח בן דוד נשארת ההנהגה החשובה: הנהגת גאולת הרוח של עם ישראל.

פרק ו. משמעות הבחירה בדוד

על-פי דברינו כאן, מובן כי משמעות הבחירה בבן-דוד כמשיח, היא בעצם בחירה כבעל התשובה כמלך, ובדרך משאו את פרויקט המלוכה המסובך, כפי שבואר. נשאלת אם כן השאלה: מדוע? על שום מה עדיפה שפלותו של דוד - כפי שביארנוה, על פני הביטול וה"שקיפות" של יוסף מול ה'?

נראה שהתנ"ך וחז"ל מבקשים ללמדנו, כי עיקר תפקידו של המלך אינו השררה על הציבור כדרך נטיית ההבנה הפשוטה, אלא דווקא השליחות מהציבור, מהעם אל ה'. מצטייר פה סגנון חדש של מלך האחראי כראש ובראשונה לא על המלחמות (גם אם הן רוחניות), כי אם על התפילות (אמנם מתאפיין דוד גם במלחמות, אולם באפיון זה אין הוא יחיד, לעומת זה, כבעל תפילה הוא הדמות הבולטת ביותר בהיסטוריה היהודית⁵⁰). מתבשרת פה לראשונה הבשורה של מלכות (שתבוא כמוכן אחרי המלכות הכובשת - משיח בן יוסף) שכולה תפילה, מדינה שכולה בית כנסת, מלך שכולו בעל תפילה, שליח ציבור ונעים זמירות.

אולם יש כאן יותר מזה, בעומק נשקפת פה ההכרעה על עדיפות עבודתו של בעל התשובה על פני עבודת הצדיק. ההפנמה של הכבוד (שהיא כאמור סוגיית הסוגיות בדיון על מלכות ישראל⁵¹), המופיעה אצל הצדיק ומכוונת ומיוחסת אל חלק הא-להים שבו היא בעייתית ובעייתיה עצמית. האדם, ויהי צדיק כיוסף, בשר ודם הוא - קובעת מסקנת התנ"ך וחז"ל. כל כמה שהוא יכול להיות בטל ומבוטל לה', להפנות את כבוד המלכים אל ה' בלבד, הוא חוטא במשהו, הוא עלול לזקוף משהו מזה אל עצמו. העמידה הנקייה מכל מול ה' היא דווקא עמידתו של בעל התשובה, המרגיש שפל - כזולת לה' - תמיד. החן הזה שבשפלות, במי ששמחתו העצומה היא רק כמה שחוץ לו, שרחוק ממנו, ואשר אליו הוא כוסף בכל מאודו, הוא חן מלכות המשיח.

וההעדפה הזאת מובנת, ואם לא בהשכלת השכל, אזי בעינא פקחא של הלב. משול הוא הצדיק למוכיח העומד בשער העיר וזועק במר לכבו על נגעי בני העיר ועל חטאייהם, ובתוך קהל מאזיניו עומד אחד מפשוטי בני העיר. לפתע נוגעים דבריו של המוכיח עד עומק נשמתו, עד תמצית לבבו, והוא פורץ בככי מר. יודע הוא כי כל דבריו של המוכיח

⁵⁰ יש לציין שדווקא "מלך-הכיבוש" - יהושע, הוא מבני אפרים בן יוסף.

⁵¹ דיון זה הוא גם דיון אישי, שהרי עמידת המלך בצומת שבין הביטחון העצמי והזהות עם הטוב ובין היותו זולת לה' וממילא "נבזה בעיניו נמאס", מקבילה היא לשאלת הפרט בעמידתו האישית מול ה'. כלכל הסוגיא הזו בפרט כמשפט, נחשבת גם היא מלכות-ישראל-מתוקנת, והיא משמעותית וקריטית לבנין המלכות הכללי.

אמת הם, ובשלו נאמרו, מרגיש הוא פתאום עד כמה זר הוא לה' א-להיו ועד כמה חטא כנגדו, ורוצה הוא אך אחת - לשוב, לשוב ולהיות שוב אך ורק איתו, רק עם ה', את ה' לבד.

ועתה, צא אתה וחשוב, חינו של מי יתר? של המוכיח הצדיק שהביא את דבר ה' אל בנו, או של היהודי הפשוט שאין לו מעתה משל עצמו כלום⁵², וכולו געגועים אל המכיר החדש-ישן שנודע לו רק עתה. צא אתה וחשוב עם מי יכול כל בן העם היהודי להזדהות, את מי יכול כל אחד לאהוב, מי יכול לכבוש את ליבם של הכל, להיות שליחם של ליבם - מלכם?

מכאן באה גם ההזדהות הכלל ישראלית עם תפילותיו של דוד בספר תהילים. הניב השגור: "דוד מלך ישראל חי וקיים"⁵³, אינו מליצה כלל. בכל דור ודור שובות זמירותיו של דוד כל נפש בישראל, רק בהן, בזמירות האלו שנכתבו בדמעות על החטא הנורא, מוצאים ישראל שבכל הדורות את תפילתם שלהם, את משאלות ליבם לא-להים, את ערגתם וצימאונם בארץ ציה ועייף למים - לה'.

אין כמו דוד להזדהות ולהערצה ולכבוד, דווקא מפני שלא ראוי הוא להם בעיניו. מי שכורח מן הכבוד, מי שמנסה לרמסו לעיני אמהות עבדיו, אין כבודו מחול כי אם קיים ועומד. "על כסאו לא ישב זר, ולא ינחלו אחרים את כבודו, כי בשם קדשך נשבעת לו, שלא יכבה נרו לעולם ועד"⁵⁴.

המשיח הוא בן החטא: בן חטאם של דוד וכת שבע, בן חטאם של יהודה ותמר, בן חטאם של לוט ובנותיו⁵⁵, ובן החטא של אדם ותוה. ויותר משהוא בן החטא הוא בן התשובה: בן לתשובת התהילים, בן לתשובת ההודאה של יהודה, בן לשיבתה של רות אל עם ישראל⁵⁶, ובן לתשובת השבת של אדם הראשון⁵⁷.

בחז"ל מצויים מדרשים רבים המציירים את המשיח ככזה - כבן החטא. בין השאר מתואר המשיח כאביון היושב בשערי רומי וחובש את פצעיו⁵⁸. גם בספר ישעיהו ישנו פרק המתאר את המשיח כמי שמחולל מפשעינו ומדוכא בעוונותינו⁵⁹. תיאורים אלו הולמים את אופיו של המשיח באופן שהוצג כאן: כבעל התשובה, ופצעיו הלא הם חטאיו וחטאי עמו שהוא מרגיש אחראי להם, ואף אשם בם.

⁵² "לית ליה מדגרמיה כלום" ביטוי שגור בתורת הקבלה והחסידות, המאפיין את מידת ה'מלכות' ובעיקר את מלכותו של דוד. ועיין בלב לרעת לרב יצחק גינזבורג, בביאורים על מאמר "פרק בעבודת ה'" עמ' טו.

⁵³ מתוך נוסח קידוש לבנה

⁵⁴ מתוך הברכות שאחרי ההפטר

⁵⁵ שהלא הוא מצאצאיה של בתו הבכירה של לוט, שילדה את מואב - דרך רות סבתו, וגם מצאצאיה של הבת הצעירה שילדה את בן-עמי (= עמון) דרך סבתו נעמה העמונית, אמו של רחבעם בן שלמה.

⁵⁶ זה עצמו תיקון לחטא מחולל בעלה, שנשא אישה נוכרית ובגד בעמו בשנות הרעב, והיא שבה אל העם הזה שיבה שלמה: "עמך עמי, וא-להיך א-להי" (רות א טז).

⁵⁷ ידוע מאמר חז"ל ש"מזמור שיר ליום השבת" נאמר על-ידי אדם הראשון כאשר נכנסה שבת והוא גילה ייש תשובה בעולם (פסיקתא דרב כהנא פרשה כד ד"ה מה כתיב). והרי המזמור נלקט בספר תהילים על-ידי דוד המלך.

⁵⁸ סנהדרין צח ע"א - "תיב בין עניי סובלי חולאים" (יושב בין עניים למורי חולי).

⁵⁹ ישעיהו נג - "יעל כיונק לפניו, וכשורש מארץ ציה, לא תואר לו ולא הדר, ונראהו ולא מראה ונחמדהו. נבזה וחדל אישים, איש מכאובות וידוע חולי...אכן חולינו הוא נשא, ומכאובינו סבלם, ואנחנו חשבנוהו נגוע, מוכה א-להים ומעונה. והוא מחולל מפשענו מדוכא מעוונותנו" (פסוקים א-ה וכן בהמשך, עיין שם).

נסיים עם ההשלכה המעשית של הנאמר כאן ובדרך ציורית: כשיבוא המשיח ויבנה המקדש, נבוא כולנו כל עם ישראל לשיר שם שיר חדש - ברננה נעלה. החוג שלנו, החוג ה'אמוני', ה'דתי' או ה'מסורתי', יארגן מיד ריקודי שמחה ואמרנו ביום ההוא: "הנה א-להינו זה קוינו לו ויושיענו"⁶⁰. יעמדו שם למעלה על ההר, בושים ונכלמים, גם אחינו, שבעלמא הדין לא השכילו להבין ולחזות בטוב ה', שלא השכילו לבקר בהיכלו. כמה, כמה צער יהיה להם ברגע נאדר זה על כל מה שעוללו "נגד ה' ונגד משיחו" כמה יבכו במר ליבם ובכנות, "על מעלליהם אשר לא טובים". אחד "משלנו" תופס אותם ומכניס אותם למעגל הרוקדים. אט אט הם משתלבים בשמחה, גם גרוניהם ניחרים כבר בשיר החדש, אלא שלהם שיר אחר קצת. הם הלא לא קיוו כל כך ליום הזה, לא ידעו לקוות. אפילו לא תמיד קיוו לא-להים שיושיע אותם, פשוט לא האמינו שהוא יכול.

מתהום הכושה והצער על מה שהיה, משמחת הפגישה המחודשת עם מה שהוא כל-כך טוב והם לא ידעוהו הם שרים: "נגילה ונשמחה בך"⁶¹, כך בלבד. לא בשאיפת לבכנו שהתגשמה, רק בך, שהתגלית לנו, בך, שסוף סוף אנו רואים את גדולתך ואת אהבתך אלינו.

צאו אתם וחשבו איזו שמחה מוצאת חן בעיני המשיח: השמחה בגילוי צדקת הדרך, השמחה בהתגשמות החלומות - השמחה כמה שכבר בנו, או השמחה בה' לבד (כי הלא כל מה שהיה בנו מתגלה עכשיו כרע וכמאוס), כזולת ורחוק שכל-כך נכון פתאום להתגעגע אליו ולאהוב אותו - שמחתו של בעל התשובה.

למַצוֹז מַזְמוֹר לְדָוִד, בְּבֹא אֱלֹהֵי זֵתָן הַזְּבִיא כְּאִשֶׁר בָּא אֵל בַּת שִׁבְעָ. וְזָנִי
א-לֵהִים כּוֹזֵסֹדֶךְ, כְּרִיב רֹזְמִיךְ מוֹזָה פְּשִׁיעֵי. הֶרֶב כִּבְסָנִי מֵעוֹזִי, וּמוֹזָטְאֵתִי
טַהֲרָנִי. כִּי פְּשִׁיעֵי אָנִי אֲדִיעַ, וּמוֹזָטְאֵתִי גָּדִי תַמִּיד. לֶךְ לְבָרֶךְ מוֹזָטְאֵתִי וְהֲרַעַ
בְּעֵינֶיךָ עֲשִׂיתִי, לְמַעַן תִּצְדַּק בְּדַבְרֶךָ תִּזְכֶּה בְּשׁוֹפְטֶךָ. הֵן בְּעוֹזֵן מוֹכֵלֵתִי,
וּבוֹזָט יוֹזְמוֹתַי אִימִי. ...תוֹזָטְאֵנִי בְּאִזּוֹב וְאִטְהַר, תִּכְבַּסְנִי וּמִשְׁלָלִי אֶכְבֵּן.
תִּשְׁמִיעֵנִי שִׁשׁוֹן וְשִׁמוֹזָה, תִּגְלָלָה עֲצָמוֹת דִּיכֵית. הִסְתַּר פְּנֵיךְ מוֹזָטְאֵי, וּכְל
עוֹזוֹתֵי מוֹזָה. לֵב טַהוֹר בְּרָא לִי א-לֵהִים וְרוּחַ זָכוֹן זָדַשׁ בְּקַרְבִּי. אֵל
תִּשְׁלִיכֵנִי מִלְּפָנֶיךָ, וְרוּחַ קֹדֶשְׁךָ אֵל תִּקּוֹז מִמֶּנִּי. הִשִּׁיבָה לִי שִׁשׁוֹן יִשְׁעֶךָ וְרוּחַ
זָרִיבָה תִּסְמֹכֵנִי. אֲלִמְדָה פּוֹשְׁעִים דְּרִכְךָ וּמוֹזָטְאִים אֲלִיךָ יִשׁוּבוּ. ...ה' שִׁפְתֵי
תִּפְתּוֹז וְפִי יִגִּיד תִּהְלֵתְךָ. ...אֲבוֹזֵי א-לֵהִים רוּחַ זָשִׁבְרָה, לֵב זָשִׁבֵר וְזָרְכָה
א-לֵהִים לֹא תִבָּזֶה.

תהילים זא

⁶⁰ ישעיהו כה כה

⁶¹ שיר השירים א ג